

UDK: 325.254(=862):325.15(497.5=861)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 27. 06. 1995.

Milan Mesić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,

Odsjek za sociologiju, Zagreb

HRVATSKI RASELJENICI I IZBJEGLICE - PITANJE SUŽIVOTA

SAŽETAK

Članak se temelji na dijelu rezultata istraživanja u okviru međunarodnog projekta *Prospects of Return and Reintegration of Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees*. Ovdje analiziramo odgovore hrvatskih raseljenika i izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj (uzorak 583 ispitanika) o izgledima suživota, odnosno određenja statusa srpske zajednice u hrvatskoj državi. Ovome sklopu dodali smo i stavove kako hrvatskih raseljenika i izbjeglica, tako i bosansko-hercegovačkih izbjeglica u tri zemlje (uzorak 665 ispitanika), spram načela jednakosti građana pred zakonom, bez obzira na vjeru i nacionalnost. Pokazalo se da negdje oko trećine hrvatskih raseljenika i izbjeglica odbacuje svaku mogućnost zajedničkog života na istom prostoru. Faktorska analiza ekstrahirala je latentne strukture triju orijentacija glede određenja statusa srpske zajednice u Hrvatskoj. Oko prvog faktora okupljeni su zastupnici *multikulturalističkog modela*, oko drugog *protivnici posebnih etničkih prava Srba u Hrvatskoj* i oko trećega *zagovornici protjerivanja, zamjene ili separiranja Srba u Hrvatskoj*. Napokon, obje skupine ispitanika, osobito bosansko-hercegovačke izbjeglice u velikoj mjeri prihvaćaju načelo jednakosti svih građana pred zakonom.

KLJUČNE RIJEČI: izbjeglice, raseljenici, prognanici, manjinska prava, suživot, jednakost pred zakonom

KEY WORDS: refugees, displacees, expellees, minority rights, co-existence, equality before the law

UVOD

U ovom članku nastavljamo izvješćivati stručnu i inu javnost o rezultatima istraživanja u okviru međunarodnog projekta *Prospects of Return and Reintegra-*

tion of Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees (Izgledi povratka i reintegracije hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica).¹

Integralno empirijsko istraživanje sastojalo se od serije (oko stotinu) produbljenih intervjua i anketnog ispitivanja na ukupnom uzorku od 1248 odraslih ispitanika. Ispitivanja smo provodili u trima zemljama: Hrvatskoj, Mađarskoj i Njemačkoj. U Hrvatskoj je anketirano 465 bosansko-hercegovačkih izbjeglica i 463 hrvatskih raseljenih osoba (prognanika).² Poduzorak bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj čini 193, a hrvatskih izbjeglica u tim zemljama 127 ispitanika. Anketiranja smo započeli još u kolovozu 1993. na području Zadra. Glavninu ispitivanja u Hrvatskoj proveli smo tijekom jeseni 1993, a manji dio sve do jeseni 1994. Osim u Zadru, anketirali smo u Zagrebu, Novoj Gradiški, Varaždinu, Kutini, Osijeku (Čepin), Karlovcu, Andrijevcima, Rijeci i Puli.

Kako raseljeničko, a osobito izbjegličko tijelo u Hrvatskoj neprestano fluktuiralo, tako varira njihova socijalna struktura i obilježja i teško je preciznije odrediti reprezentativnost našega uzorka glede pojedinih nezavisnih varijabli. To

¹ Projekt je potpomognut od *The Research Support Scheme of the Open Society Institute*, Grant No. 793/93. Kao suradnici u istraživanju sudjelovali su Katrin Becker (Berlin), János Gyurok (Pécs) i Pavao Jonjić (Zagreb). O Projektu i posebno o pokušaju tipologije hrvatskog i bosansko-hercegovačkog izbjeglištva podnio sam referat, "Types of Refugees - Croatian and Bosnian-Herzegovian Experiences", na XIII. svjetskom kongresu sociologa u Bielefeldu, 18-23. srpnja 1994. Drugi referat "Etnička udaljavanja - hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice" izložen je na godišnjem skupu hrvatskih sociologa *Zanat sociologa: Društva u tranziciji*, u Zagrebu 20-21. travnja 1995.

O djelomičnim rezultatima anketnog ispitivanja dosad sam objavio tri rada. Prvi je članak "Razlozi izbjeglištva, slom i nada - hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice", *Revija za sociologiju*, br. 3-4/1994. U istom časopisu, br. 1/1995. objavljen je nastavak izvještaja, pod naslovom "Između materijalne oskudice i osjećaja bezizglednosti - izbjeglice i raseljene osobe". Treći je rad "Pogledi na povratak - hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice", *Društvena istraživanja*, br. 6/1994.

² Ovdje, kao i u drugim svojim radovima, koristim stručnu terminologiju, po kojoj se termin izbjeglica, u užem smislu, sukladno Ženevskoj konvenciji o statusu izbjeglica (1951), odnosi na prisilne migrante koji se nalaze izvan zemlje stalnog prebivališta, a u širem smislu i na prisilne migrante koji ostaju unutar granica svoje zemlje. Ovi potonji - unutarnje izbjeglice - u međunarodnoj službenoj terminologiji označavaju se kao raseljene osobe ili raseljenici (*displaced persons, displacees*). To i ja prihvaćam, to više što sam već ukazivao na neprimjerenost pojma prognanika kao općeg službenog termina za sve hrvatske raseljene osobe. Za nas su prognanici jedna od kategorija ili tipova, kako raseljenih osoba tako i izbjeglica u užem smislu, koji se jednako (sociološki) može primjeniti na hrvatske i bosansko-hercegovačke vanjske i unutarnje izbjeglice. Vidi integralno izvješće moga prvog istraživanja sociološke problematike hrvatskih raseljenika i izbjeglica: M. Mesić, *Osjetljivi i ljuti ljudi - hrvatske izbjeglice i prognanici*, Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade RH i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1992, str. 18-19.

više što je samo ispitivanje potrajalo dulje vrijeme. Istodobno, metodologija službenih popisa hrvatskih raseljenika (prognanika) i izbjeglica te bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj samo djelomično odgovara našoj podjeli ispitanika spram njihovih socijalno-demografskih i drugih značajki.³ Barem za dio obilježja populacije raseljenih osoba i izbjeglica u Hrvatskoj naš uzorak funkcionira kao kvotni. To se ponajprije odnosi na podjelu ispitanika između raseljenika i izbjeglica, strukturu po spolu, a uvjetno i po dobi, školskoj spremi i po nekim drugim osobitostima. Poduzorci za Mađarsku i Njemačku nisu reprezentativni i njihovi rezultati mogu se uzeti samo u indikativnom smislu. Kako je za dio izvješća u ovom članku najvažniji naš drugi temeljni uzorak što ga čine hrvatski raseljenici (prvi temeljni uzorak čine bosansko-hercegovačke izbjeglice u Hrvatskoj, a na njih se naslanjaju poduzorci hrvatskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Mađarskoj i Njemačkoj), to ćemo na uvid čitatelju iznijeti neka njihova važnija obilježja.

Socijalno-demografska struktura uzorka hrvatskih raseljenika:

<i>spol:</i>	M = 45,8%	Ž = 54,2%	
<i>dob:</i>	1) 18-30 = 26,6%	2) 31-50 = 38,0%	3) 51- = 35,4%
<i>naselje:</i>	1) grad = 23,8%	2) selo = 76,2%	
<i>sadašnji smještaj:</i>	1) organizirani = 86,1%	2) privatni = 13,9%	

obrazovanje: 1) bez škole i nedovršeno osnovno školovanje = 23,3%
 2) osmogodišnje = 32,0%
 3) srednje i zanatsko = 34,6%
 4) đaci i studenti = 5,6%
 5) više i visoko = 4,5%

³ Ono po čemu se naš uzorak (odnosno poduzorci) najviše udaljuje od opće populacije koju ispitujemo njihov je smještajni status. Zadnji službeni popis izbjeglica i raseljenika ustanovio je da se tek 22% njih nalazi u organiziranom smještaju, a svi ostali u različitim vrstama privatnog smještaja. (Vidi: *Popis i preregistracija prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj 1994, Prvo izvješće*, Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, 1994.) Među hrvatskim raseljenicima i bosansko-hercegovačkim izbjeglicama u Hrvatskoj, koje smo mi anketirali, u privatnom smještaju našlo se tek 14% prvih i 32% drugih. Do ove distorzije uzorka nije, dakako, došlo zbog našega nepoznavanja stanja ili ignorancije spram ovog važnog obilježja ispitanika. Naprotiv, nastojali smo anketirati što veći broj izbjeglica i raseljenika u privatnom smještaju. No, kako su raspoloživa financijska sredstva, a onda i broj anketara na raznim mjestima, bili ograničeni, to smo morali većinu ispitanika potražiti tamo gdje su koncentrirani - u različitim objektima organiziranog smještaja.

regija porijekla: 1) Dalmacija = 30,0% 2) Kordun = 13,0%
3) Banovina = 8,9% 4) Zapadna Slavonija = 12,2%
5) Istočna Slavonija = 35,9%

nacionalni identitet: Hrvati = 94,0% 2) Ostali = 6,0%

vjera: 1) katolici = 92,2% 2) ostali = 2,0% 3) ateisti = 5,8%

Ovdje analiziramo odgovore hrvatskih raseljenika i izbjeglica vezane uz pitanje suživota, odnosno određenja statusa srpske zajednice u hrvatskoj državi. Ta pitanja nisu bila u upitniku za bosansko-hercegovačke ispitanike, koji su, umjesto toga, iskazivali svoje mišljenje o izgledima suživota i budućnosti Bosne i Hercegovine. Ovome sklopu dodali smo i analizu stavova kako hrvatskih raseljenika i izbjeglica, tako i bosansko-hercegovačkih izbjeglica spram načela jednakosti građana pred zakonom, bez obzira na vjeru i nacionalnost, budući je isto pitanje postavljeno objema skupinama ispitanika.

U analizi rezultata istraživanja, pa tako i odgovora na pitanje o suživotu, kontrolirali smo utjecaj različitih nezavisnih obilježja ispitanika, kao što su: spol, dob, obrazovanje, zanimanje, vrsta naselja iz kojih dolaze, sadašnji smještaj, predizbjeglička iskustva, nacionalni i vjerski identitet, izvore prihoda, dužina boravka u izbjeglištvu i druga.

PITANJE SUŽIVOTA I POLOŽAJA SRPSKE ZAJEDNICE U HRVATSKOJ

Ocjena prijeratnih međunacionalnih odnosa

Prije analize pitanja o suživotu iznijet ćemo mišljenja ispitanika o predratnim međunacionalnim odnosima, pri čemu se ponajprije misli na odnose sa Srbima u Hrvatskoj. (Trebalo imati u vidu da se u našem uzorku hrvatskih raseljenih osoba 94% ispitanika izjasnilo Hrvatima, a samo šestoro ili 1,3% Srbima). Htjeli smo se približiti stvarnim iskustvima, iako viđenim iz sadašnje perspektive, a ne čuti

neke uopćene ocjene. Zato se pitanje ticalo međunacionalnih odnosa u mjestu stanovanja, naravno ako je bilo mješovitoga sastava. Napominjemo da samo troje hrvatskih izbjeglica ne dolazi iz mješanih mjesta, te svaki treći raseljenik.

Dakle, "Ako je vaše mjesto bilo miješano kakvi su bili međunacionalni odnosi?"

	raseljenici %	izbjeglice %
1) živjeli smo u slozi kao braća	26,7	10,5
2) uglavnom su bili dobri	60,1	79,0
3) loši uz prikrivene napetosti	13,2	10,5

Ukratko, odgovori na ovo pitanje potvrđuju, po našem sudu, odmjerenost i iskrenost ispitanika. Oni nisu skloni retroaktivnom mijenjanju svojih prijašnjih izrazito pozitivnih uvjerenja o međunacionalnim odnosima. Možda ih, doduše, mada nesvjesno, u stanovitoj mjeri vide i nešto uljepšanim, zbog šokirajućeg iskustva "etničkog čišćenja". Nisu mogli očekivati da će se praktički preko noći mnogi njihovi susjedi, dotadašnji poznanici, prijatelji, rođaci, premetnuti u njihove mučitelje, pa i krvnike.

Pitanje suživota

"Što mislite hoće li Hrvati i Srbi poslije rata moći u Hrvatskoj zajedno živjeti?"

	raseljenici %	izbjeglice %
1) bit će teško živjeti zajedno, ali će se s vremenom problemi demokratski riješiti	20,3	18,3
2) samo tamo gdje nije bilo nasilja i krvoprolića moći će živjeti zajedno	29,6	57,5
3) neće moći živjeti zajedno i morat će se naći načina kako da žive odvojeno	37,4	24,2
4) ne znam	12,7	00,0

Moramo reći da četvrta alternativa nije bila predviđena u upitniku, no postojala je u predupitniku testiranom u Zadru, čiji su rezultati uključeni u uzorak hrvatskih raseljenika. Kad smo primjetili da relativna većina ispitanika (čak 42,8%) izbjegava određeni odgovor ako ima ovu komfornu alternativu, isključili smo je iz upitnika. To je djelomično uvjetovalo razlike u distribuciji odgovora između raseljenika i izbjeglica. Ipak, očito je da su potonji nešto optimističniji glede budućnosti suživota, što znači da je na djelu neka interferirajuća varijabla. Ukupno uzevši, negdje oko trećine (ili čak manje) ispitanika odbacuje svaku mogućnost zajedničkog života na istom prostoru (što praktički može značiti - u istoj državi). Kad se imaju u vidu predizbjeglička odnosno predraseljenička iskustva sa svojim susjedima s kojima bi opet trebali zajedno živjeti, o čemu smo snimili brojna svjedočanstva, i gubitke koje su ti ljudi pretrpjeli, onda su odgovori začuđujuće tolerantni.

Dalje ćemo iznijeti rezultate križanja odgovora s nezavisnim varijablama i to za sve hrvatske raseljenike i izbjeglice iz naša dva poduzorka uzeta zajedno (N = 583).

Pokazalo se da su gradske izbjeglice i raseljenici optimističniji od seoskih, u svojim pogledima na mogućnost ponovnog suživota ($C = .22942$). U *demokratsko rješenje* problema s vremenom vjeruje 23,7% prvih i 18,1% drugih. *Ograničeni suživot* (druga alternativa odgovora) mogućim drži 45,3% gradskih i 30,5% seoskih raseljenika ili izbjeglica. Potonji zato u većoj mjeri izražavaju nevjericu u ponovni suživot (37,2% u odnosu na 29,5%). Napokon, samo troje (1,6%) gradskih ispitanika i 14,2% seoskih nije znalo odgovoriti na pitanje.

Sasvim razumljivo da oni koji u obitelji imaju barem jednoga člana koji je iskusio najgora poniženja u nekom od logora znatno teže mogu zamisliti ponovni suživot. Svaki drugi (49,5%) među njima izričito odbacuje takvu pomisao, što čini svaki treći iz obitelji koje nisu iskusile logor. *Demokratsko rješenje* očekuje 15,2% prvih i 21,4% drugih. *Ograničeni suživot* najviše približava dvije skupine (29,3% i 33,5%). Napokon, drugi dvostruko češće nego prvi (12,3% prema 6,1%) nisu voljni zauzeti određeni stav o suživotu.

U tablici 1 dali smo rezultate križanja odgovora s regionalnim porijeklom ispitanika.

Tablica 1: Regionalno porijeklo X suživot

regija	odgovori %			
	1	2	3	4
Dalmacija	2,9	34,1	20,3	42,7
Kordun	27,3	25,7	47,0	
Banovina	31,9	36,2	31,9	
Zapadna Slavonija	29,7	14,0	56,3	
Istočna Slavonija	22,6	42,7	34,7	

N = 583 Signifikantnost = .0000 C = .55033

Najprije se može primijetiti distorzija u distribuciji odgovora ispitanika u Dalmaciji zbog prevelikog udjela ispitanika koji su iskoristili socijalno komfornu alternativu - ne znam. Čini se da su najoptimističniji glede suživota raseljenici i izbjeglice koji dolaze iz Banovine, a potom Istočne Slavonije.

Ne treba zaboraviti da svi hrvatski raseljenici i izbjeglice nisu po nacionalnosti Hrvati. Izdvojeni Hrvati uvelike su skeptičniji spram budućnosti suživota sa Srbima, od ostalih koji su se našli u uzorku. Prvi u 36% slučajeva izražavaju potpunu nevjericu, a drugi tek u 19,5%. Drugi zato dvostruko češće optiraju za *demokratsko rješenje problema* (37,0% prema 18,4%). *Ograničeni suživot* čini se izglednim drugima u 43,5%, a prvima u 34,6% slučajeva. Među prvima još je 11% onih koji su imali mogućnosti odgovoriti - ne znam.

Zanimljivo je da su vjernici znatno skeptičniji od ateista glede suživota. Oni u 36% slučajeva (prema 25,5%) ističu *potrebu potpunog razdvajanja* (treća alternativa). Na *demokratsko rješenje* računa 18,1% prvih i svaki treći (33,3%) kod drugih. Ateisti prihvaćaju mogućnost *suživota gdje nije bilo nasilja* u 41,2%, a vjernici u 34,6% slučajeva. Među vjernicima je i 11,3% neodređenih odgovora.

Pitanje statusa srpske zajednice u Republici Hrvatskoj - ljestvica stavova i faktorska analiza

Sukobi i politička kriza u Hrvatskoj mogu se konačno riješiti samo uređenjem odnosa sa srpskom zajednicom, na ovaj ili onaj način. O tome pak neposredno ili

posredno treba čuti i mišljenje ljudi koji su podnijeli najveće žrtve u srpskoj pobuni - raseljene osobe i izbjeglice. Zanimalo nas je, dakle, koja su prava ovi ljudi, nakon svega što su proživjeli i živeći još uvijek u neizvjesnosti hoće li se moći vratiti svojim domovima, spremni priznati Srbima u Hrvatskoj. Složili smo jednu lepezu različitih možebitnih stavova o tome i pitali: "Različiti ljudi imaju različito mišljenje o tome kako treba u samostalnoj i slobodnoj Hrvatskoj urediti položaj Srba?" Moglo se odgovoriti na dva stupnja slaganja ili neslaganja ili pak zauzeti neutralnu poziciju bez određenog odgovora:

- 1) uopće se ne slažem
- 2) mislim da bih se mogao složiti
- 3) ne znam
- 4) mislim da bih se mogao složiti
- 5) potpuno se slažem

Tablica 2: Mišljenja o uređenju položaja Srba u Hrvatskoj

- 1) Treba im dati sva prava koja traže
- 2) Treba priznati autonomne srpske krajeve
- 3) Treba im dati političku autonomiju
- 4) Treba im dati položaj kakav traži Europa
- 5) Treba im priznati kulturnu autonomiju
- 6) Treba im dati lokalnu upravu gdje gdje imaju većinu
- 7) Treba im dati predstavništvo u Saboru
- 8) Treba im dati pravo na njihov jezik i pismo
- 9) Treba im dati pravo na njihovu vjeru
- 10) U svemu ih treba izjednačiti pred zakonom s Hrvatima
- 11) Treba im dati ona prava koja imaju Hrvati u Srbiji
- 12) Srbi trebaju imati ista prava kao i druge manjine
- 13) Treba im priznati samo građanska, ali nikakva nacionalna i vjerska prava
- 14) Treba ih iseliti i zamijeniti za Hrvate iz Vojvodine
- 15) Treba ih sve protjerati
- 16) Treba ih odvojiti da žive u posebnim područjima
- 17) U Hrvatskoj mogu ostati samo Srbi koji javno iskažu svoju lojalnost
- 18) Srbi ne bi više smjeli biti na odgovornim mjestima
- 19) Trebali bi dobiti toliko mjesta na odgovornim dužnostima koliko ih ima u stanovništvu Hrvatske
- 20) Treba im dati dvostruko državljanstvo

Za ekstrakciju latentnih struktura u faktorskoj analizi primjenili smo i ovdje metodu glavnih komponenti. Izlučena su tri faktora i objašnjeno ukupno 56% varijance. Oblimin rotacijom (17 iteracija), uz Kaiserovu normalizaciju, transformirane su temeljne solucije. Zbog čistoće faktora isključili smo iz faktorske analize prva dva stava.

U tablici 3 dana je struktura faktora. U zagradama su postoci pokrivenosti varijance.

Tablica 3: Struktura faktora o pravima srpske zajednice

F-I (38.3%)		F-II (9.4%)		F-III (8.3%)	
mišljenje	r	mišljenje	r	mišljenje	r
M9	.79754	M3	-.74663	M15	.77008
M8	.75328	M6	-.72169	M14	.74175
M5	.72267	M4	-.71235	M16	.71456
M7	.71505	M20	-.57873	M18	.67720
M17	.64194	M18	.56689	M10	-.60032
M12	.59326	M19	-.52590	M7	-.45858
M10	.54887	M5	-.49450	M19	-.42882
M15	-.48136	M7	-.48519	M8	-.41731
M6	.47078	M15	.39524	M20	-.41154
M19	.45240	M14	.38443		
		M10	-.38432		
		M8	-.36610		

Tablica 4: Korelacijska matrica faktora

	F-I	F-II	F-III
F-I	1.00000		
F-II	-.26348	1.00000	
F-III	-.30298	.32819	1.00000

a) Prvi faktor

Priznavanje temeljnih individualnih prava Srba u Hrvatskoj, *pravo na vjeru (M9)*, *jezik i pismo (M8)*, ali i posebnih prava etničke zajednice, kao što je *kulturna autonomija (M5)* i *predstavništvo u Saboru (M7)*, su stavovi vrlo usko povezani u Faktor-I. Slijedi, na nešto nižoj razini korelacije, stav (M17) koji na prvi pogled odudara od izrazito tolerantnog duha ovog faktora. Konzumacija *navedenih prava uvjetuje se lojalnošću Republici Hrvatskoj*. Vanjskom promatraču, ovaj zahtjev može se činiti pretjeranim i netolerantnim. To je zato što se lojalnost široj političkoj zajednici od koje se traže posebna manjinska prava podrazumijeva. Budući da dobar dio srpske zajednice, u vrijeme ispitivanja, još nije priznao Republiku Hrvatsku, a drugi dio traži posebna prava, time ovaj stav dobiva svoje opravdanje, u ovom sklopu. *Ista prava kao i druge manjine (M12)* može značiti ne manja ali ni veća prava nego što imaju druge manjine. Bitan je i stav o *potpunom izjednačavanju pred zakonom s Hrvatima*. Ispitanici skloni ovom tipu razmišljanja, ne samo što prihvaćaju navedena prava, nego se i protive, u umjerenoj mjeri, ekstremnom stavu o protjerivanju svih Srba. Na kraju, ali još uvijek u supstanciojalnoj svezi s Faktorom jesu pozitivni stavovi o pravu Srba na *lokalnu samoupravu*, te na *proporcionalan broj odgovornih dužnosnika*.

Ukratko pred sobom imamo jedan tip vrlo tolerantnog gledanja na pitanja položaja srpske zajednice u Hrvatskoj, osobito kad znamo da ga dijele hrvatski raseljenici i izbjeglice, žrtve ekstremista te iste zajednice. Mišljenja okupljena u Faktoru-I izražavaju visoke multikulturalističke standarde u statusu neke manjinske ili etničke zajednice. Stoga ovu orijentaciju možemo označiti *multikulturalističkom*.

Multipla regresijska analiza indicira da su joj skloniji ispitanici iz gradskih naselja.

b) Drugi faktor

Faktor-II počiva ponajprije na neslaganju s nekim posebnim pravima (*politička autonomija, lokalna samouprava, položaj kakav za njih traži Europa*). Nešto manje

odlučno odbacuje se *dvostruko državljanstvo, pravo na proporcionalni udio rukovodećih mjesta, pa i na odgovorne dužnosti uopće, kulturna autonomija, predstavništvo u Saboru. Zahtjevi za protjerivanjem (M15) i zamjenom za Hrvate iz Vojvodine (M14), te odricanje jednakosti pred zakonom (M10) i prava na vlastiti jezik i pismo (M8)*, mišljenja su koja pokazuju stanovitu povezanost u Faktor-II, ali ih možemo smatrati marginalnim i sporednim. Pogotovu što su to noseći stavovi Faktora-III. Ovaj faktor, pak, ponajprije izražava jednu orijentaciju negiranja posebnih etničkih prava srpske zajednice u Hrvatskoj. Faktor-II, drugim riječima, okuplja *protivnike posebnih etničkih prava Srba u Hrvatskoj* (a usputno privlači i ekstremna mišljenja).

Njih, prema regresijskoj analizi, češće treba tražiti među manje obrazovanim, ljudima sa sela.

c) Treći faktor

U slučaju Faktora-III, najuže korelirani stav (M15) ujedno je bitno određujući za njegov cijeli sadržaj. Ostala dva visokokorelirana stava samo su njegove podvarijante koje su se našle na izboru u našem inventaru stavova. Negiranje pojedinih posebnih manjinskih prava (M18, M10, M7, M19, M8 i M20) ne može ništa ni dodati ni oduzeti temeljnoj orijentaciji na *protjerivanje, zamjenu ili separiranje Srba u Hrvatskoj*. Otuda i njihova slabija povezanost u Faktor.

Regresijska analiza ukazuje na ista obilježja, kao u prethodnom faktoru (manje obrazovani, ljudi sa sela), koja prevladavaju kod zagovornika ove orijentacije.

Jednakost pred zakonom sa sadašnjim neprijateljima - moralni izazov raseljenicima i izbjeglicama

Zanimalo nas je koliko su izbjeglice i raseljenici spremni prihvatiti temeljni princip pravne države - jednakost svih građana pred zakonom, nakon što su sami više ili manje tragično iskusili gaženje svojih ljudskih i nacionalnih prava. Svima smo postavili pitanje: "Slažete li se sa stavom da u vašoj zemlji svi građani, bez

obzira na vjeru i nacionalnost, trebaju imati ista prava?" Zbog znatnih razlika u tablici 5 dali smo distribucije frekvencija odgovora za naduzorak, zatim prvi temeljni uzorak, odnosno bosansko-hercegovačke izbjeglice u Hrvatskoj (TU1), drugi temeljni uzorak, odnosno hrvatske raseljenike u Hrvatskoj (TU2) i napokon, zbog usporedbe za stari uzorak iz našega prvog ispitivanja hrvatskih raseljenika početkom 1992 (SU).

Tablica 5: Stav o jednakosti pred zakonom

stav	novo ispitivanje			staro
	SS N = 1248	TU1	TU2	SU
	%	%	%	%
1) slaže se	65,7	77,8	59,2	71,9
2) ne slaže se	20,4	11,2	30,2	19,0
3) nema stav	13,9	11,0	10,6	8,1

Za razumijevanje i tumačenje odgovora na gornje pitanje treba imati u vidu nekoliko stvari. Prvo, neslaganje s jednakim pravima odnosi se gotovo isključivo na građane srpske i crnogorske nacionalnosti. Sami ispitanici često su pred anketarima komentirali ovo pitanje i svoj stav u tom smislu. Posredno, ali logički, dokaze za tu tvrdnju nalazimo u distribucijama odgovora i prosječnim vrijednostima stupnja bliskosti, odnosno distancije za pojedine narode s naše liste. Manje prosječne vrijednosti etničke distancije vezane su uz manju vjerojatnost pojavljivanja, odnosno manju učestalost ekstremne vrijednosti našeg četvrtog stupnja. Doista, provjerili smo distribuciju frekvencija za skalu etničke distancije na razini naduzorka. Protjerivanje, kao odnos militantne etničke isključivosti, javlja se uz ime svakog naroda, osim Hrvata. No jedino uz Srbe i Crnogorce frekvencije nisu marginalne.

Drugo, tek smo kasnije postali svjesni da način formulacije našega pitanja implicira i neke druge relacije a ne naprosto jednakost građana pred zakonom. *Imati jednaka prava* može se, naime, shvatiti, i kao *manjinska*, pa čak i konstitutivna

državotvorna prava za građane druge vjere ili nacionalnosti. Ovo posljednje baš traži ne samo pobunjeni dio srpske zajednice u Hrvatskoj. Kako se to pitanje u javnosti otvara kad god je riječ o reintegraciji hrvatskih područja pod vlašću pobunjenih Srba, to se u stavu odbijanja *jednakih prava* kod hrvatskih raseljenika i izbjeglica, barem djelomično, odražava neslaganje s pravom srpske manjine na svoju državu, odnosno s možebitnom konfederalizacijom Hrvatske. Time bi uvelike mogli objasniti znatne razlike u odgovorima između bosansko-hercegovačkih izbjeglica u Hrvatskoj i hrvatskih raseljenika, kao i razlike između prvoga i drugog ispitivanja. Srbi u Bosni i Hercegovini jesu i prije bili konstitutivan narod, a ne manjina, pa ne može biti konfuzije između građanskih i nacionalnih prava. U vrijeme prvog ispitivanja, pak, hrvatskim raseljenicima moglo je izgledati da zahtjev za jednakim *državnim pravima* postavljaju jedino politički predstavnici pobunjenih Srba, te da će s njihovim slomom taj zahtjev biti obezvrijeđen.

Treće, kako izbjeglice i raseljenici mogu gajiti sve manju nadu u volju i djelotvornost međunarodne zajednice da stvarno i primjereno kazni ratne zločince i osobito njihove naredbodavce, to odbijanje jednakosti kod nekih ispitanika može biti povezano sa strahom od legalnog izjednačavanja žrtvi i krvnika.

Kad sve uzmemo u obzir, možemo zaključiti da promatrane izbjegličke skupine, osobito bosansko-hercegovačka, u velikoj mjeri prihvaćaju načelo jednakosti svih građana pred zakonom, pa čak i *jednaka prava* svih s mogućim i drugim implikacijama. Sve navedeno relativizira naš nalaz o znatnom udjelu ispitanika, osobito među hrvatskim raseljenicima, koji otvoreno odbacuju jednakost svih građana pred zakonom ili o tome ne zauzimaju stav, ali time taj nalaz nismo negirali niti u cjelini objasnili. Kako nemamo kontrolne skupine koje reprezentiraju neizbjegličke populacije iz kojih dolaze naše izbjeglice i raseljenici, ne možemo usporediti jesu li naši ispitanici u značajno manjoj mjeri zagovornici načela *jednakosti svih građana pred zakonom* ili nisu. Ono što možemo tvrditi, temeljem rezultata prijašnjeg i sadašnjeg ispitivanja hrvatskih raseljenika, da produljenje izbjegličke, odnosno raseljeničke neizvjesnosti, može među ljudima u ovom položaju regrutirati sve veći udio onih koji odbacuju temeljno načelo pravne države.

CROATIAN DISPLACEES AND REFUGEES - THE QUESTION OF CO-EXISTENCE

SUMMARY

The paper is based on research results from the international project *Prospects of Return and Reintegration of Croatian and Bosnian-Herzegovian Refugees*. It analyses the responses of Croatian displacees in Hungary and Germany (a sample of 583 respondents) regarding co-existence, namely determining the status of the Serbian community in the Croatian state. To them were added also the opinions of both Croatian and Bosnian-Herzegovian refugees in three countries (a sample of 665 respondents) in regard to the equality of citizens before the law, regardless of religion or nationality. It was shown that about a third of the Croatian displacees and refugees rejected every possibility of co-existence in the same area. Factor analysis extracted the latent structures of three orientations in regard to determining the status of the Serb community in Croatia. Around the first factor were grouped representatives of the multicultural model, around the second opponents of special ethnic rights of Serbs in Croatia, and around the third supporters of expulsion, exchange and separation of Serbs in Croatia. Finally, both groups of respondents, especially those from Bosnia and Herzegovina, accepted to a high degree equality of all citizens before the law.